

**XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA XIVA XONLIGI
AHOLISINING MADANIY HAYOTI VA TURMUSH TARZI**

Jaloliddin Polvanov

O‘qituvchi

O‘zbekiston Milliy universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xiva xonligida yashagan aholining madaniy hayoti va kundalik turmush tarziga oid tarixiy-etnografik jihatlar tahlil qilinadi. Arxiv hujjatlari, sayyohlar yozuvlari va mahalliy tarixchilarning asarlari asosida aholining kiyinish madaniyati, ovqatlanish odatlari, uy-joy arxitekturasi, nikoh-marosimlari va diniy hayoti yoritiladi. Shu orqali o‘sha davrdagi madaniy muhit va ijtimoiy ong darajasi haqida tasavvur hosil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, madaniy hayot, turmush tarzi, an’anaviy kiyim, diniy marosimlar, arxitektura, oila va jamiyat.

Xiva xonligi XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyodagi siyosiy jihatdan nisbatan mustaqilligini saqlab qolgan, o‘ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy tizim va boy madaniy hayotga ega bo‘lgan davlatlardan biri edi. Garchi 1873-yilda Rossiya imperiyasi bilan tuzilgan protektorat shartnomasi orqali xonlik siyosiy jihatdan Rossiyaga qaram bo‘lib qolgan bo‘lsa-da, ichki boshqaruv, din, madaniyat va ijtimoiy tizim masalalarida mahalliy an’analar va qadriyatlar ustunlik qilgan. Bu davrda xalqning kundalik hayoti va ijtimoiy muomalasi asosan feodal tuzum qoidalari, islomiy shariat qonunlari, milliy urf-odatlar hamda tashqi ta’sirlarning birikmasi orqali shakllangan.

Aholining madaniy tafakkuri va ijtimoiy xulq-atvori og‘zaki an’analar, diniy ta’limotlar, oilaviy meros va mehnat faoliyati orqali avloddan avlodga uzatilgan. Tarbiyaviy institut sifatida faoliyat ko‘rsatgan masjid va madrasa tizimi jamiyatda diniy ma’naviyatni saqlashda muhim rol o‘ynagan. Xalq orasida Qur’on, hadis, fiqh va tasavvuf ilmlariga oid ma’lumotlar, asosan og‘zaki yoki yarim rasmiy shakllarda tarqatilgan. Yozma madaniyat asosan madrasa bitiruvchilari, xatiblar, mudarrislar va qozilar doirasida to‘plangan.

Xonlik aholisi ijtimoiy tabaqalarga bo‘lingan bo‘lib, asosiy qatlamni dehqonlar tashkil etgan. Ular sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullangan, asosan ariq va daryo

yoqalarida joylashgan yerlarni ekan. Yer egaligi huquqi feodal tuzumga asoslangan bo‘lib, ayrim yirik yerlar xon, sulton, mirzaboshilar, madrasalarga tegishli bo‘lgan. Oddiy dehqonlar esa vaqf yerlarida yoki ijaraga olingan maydonlarda mehnat qilganlar. Dehqon xonadonlari mehnat taqsimotiga asoslangan bo‘lib, erkaklar dala ishlarida, ayollar esa ro‘zg‘or, chorva, mato to‘qish, oziq-ovqat tayyorlash bilan shug‘ullangan. Bolalar erta yoshlikdan mehnatga jalb etilgan.

Hunarmandlar shaharlarda va yirik qishloqlarda faoliyat yuritgan. Xiva, Urganch va Pitnak shaharlarida temirchilik, zargarlik, misgarlik, kulollik, yog‘och o‘ymakorligi, poyandoz to‘qish, teri ishlov berish kabi kasb egalari jamoaviy ustaxonalarda yoki o‘z hovlisidagi kichik do‘konlarda ishlaganlar. Bu ustalar ko‘p hollarda usta-shogird tizimi orqali o‘z hunarini yosh avlodga o‘rgatgan. Hunarmandlar soni va malakasi shaharlarning iqtisodiy faolligini belgilab bergan asosiy omillardan biri bo‘lgan.

Savdogarlar esa ichki va tashqi savdo yo‘llarini birlashtiruvchi vosita sifatida faoliyat yuritgan. Karvon yo‘llari orqali Xiva xonligidan Buxoro, Qo‘qon, Xuroson, va hatto Eron va Hindistonga qadar tovar ayirboshlash amalga oshirilgan. Bozorlar haftalik va bayram kunlarida eng faol bo‘lgan, aholining ijtimoiy hayoti ham aynan shu joylarda mujassam bo‘lgan. Savdo-sotiqda o‘lchov birliklari sifatida mis pullar, tangalar va ayirboshlash tizimlari ishlatilgan.

Aholining kiyinish madaniyatida qat’iy an’anaviylik hukmron edi. Erkaklar to‘q rangli yaktak, chopon, belbog‘ va salla kiyganlar. Ayollar esa uzun ko‘ylak, atlasdan tikilgan lozim, ro‘mol va ba’zida yuzlarini yopuvchi parda taqib yurganlar. Zodagon ayollar orasida burqa yoki yashmaq tutish odati mavjud bo‘lgan. Ijtimoiy mavqega qarab mato sifati, kiyimdagi naqshlar va bezaklar farqlangan. Ipakli matolar, zarbof, gullangan atlaslar xonlik saroyida va yuqori tabaqada keng tarqalgan bo‘lsa, kambag‘al aholi arzon g‘o‘zapoya matolardan foydalangan.

Ovqatlanish madaniyati ham o‘ziga xos bo‘lib, bu yerda iqlim, hosil turlari va mavjud chorvachilik omillari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan. Asosiy taomlar qatorida palov, sho‘rva, somsa, non, qovurdoq, turli qovurilgan sabzavotli va go‘shli ovqatlar mavjud edi. Sut, qatiq, suzma, qurut kabi mahsulotlar kundalik hayotda muhim o‘rin tutgan. Non pishirish san’ati alohida qadrlanib, har bir mahallaning tandir navi, non shakli va ustki bezagi farqli bo‘lgan. To‘ylar va diniy marosimlarda alohida taomlar pishirilgan, ular jamiyatda birdamlik va mehmondo‘stlik timsoli sifatida qadrlangan.

Uy-joy arxitekturasi iqlim va tuproq sharoitiga moslashtirilgan bo‘lib, asosan xom g‘isht (paxsa), ba’zan esa pishiq g‘ishtdan foydalanganlar. Devorlar qalin, shiftlar

yogʻochli, issiqni saqlaydigan, yozda esa salqin boʻladigan tarzda qurilgan. Har bir xonadon ichki hovlilari boʻlib, unda ayvon, tandirxona, mehmonga moʻljallangan xona va ayollar uchun yopiq joy mavjud boʻlgan. Shaharlarda, ayniqsa Xiva shahrining Ichan-qalʼa qismida zodagonlarga tegishli uylar koʻk chinnilar bilan bezatilgan, gumbazli tomlar, ganchkorlik va koshinkorlik sanʼati keng qoʻllanilgan. Uylardagi oʻziga xos naqshlar orqali egalarining ijtimoiy mavqeyi, diniy qarashlari va estetik didi ifodalangan.

Diniy hayot Xiva xonligida yashagan aholi madaniy ongida markaziy oʻrin egallagan. Islom dini nafaqat ruhiy-maʼnaviy hayot, balki kundalik ijtimoiy munosabatlar, huquqiy tartiblar, tarbiya tizimi va sanʼatning turli koʻrinishlariga ham chuqur singib ketgan edi. Masjidlar va madrasalar ibodat qilish bilan bir qatorda ilm olish, ijtimoiy yigʻilishlar oʻtkazish, jamoaviy masalalarni muhokama qilish maskanlari sifatida faoliyat yuritgan. Ular mahallaning axloqiy va diniy hayotini tartibga soluvchi markaz boʻlib xizmat qilgan.

Xiva shahrida joylashgan Koʻhna masjid, Juma masjidi, Shergazi madrasa, Allakulikxon madrasa kabi diniy-maʼrifiy muassasalar orqali nafaqat diniy bilimlar, balki astronomiya, grammatika, tarix va falsafa asoslari ham oʻrgatilgan. Madrasalarda Qurʼon talqini, hadis ilmi, fiqh, mantiq, tasavvuf kabi fanlar bilan birga, yozma madaniyatning rivojiga hissa qoʻshgan yozuvchilar, kotiblar va mutarjimlar yetishib chiqqan.

Imom, mudarris, qori, xatib, shayx va soʻfiylar kabi diniy arboblarning jamiyatda katta hurmat va obroʻga ega boʻlib, koʻp hollarda nizolarni hal qilishda vositachi, yoshlar tarbiyasida esa yoʻlkoʻrsatuvchi vazifasini bajarganlar. Ayrim yetuk soʻfiylar atrofida ziyoratgohlar, xangohlar tashkil topgan boʻlib, ular orqali xalqqa axloqiy saboqlar berilgan, diniy-falsafiy suhbatlar, zikrlar va murshid-muridlik anʼanalari keng yoyilgan.

Xalq orasida Qurʼon oʻqish, hadislarni yod olish, tasavvufiy rivoyatlarni tinglash, mashhur ulamolarning hayoti va hikmatlarini eslab yurish odatiy hol edi. Bu jarayonda ogʻzaki ijodning turli janrlari — naʼt, munojot, hikmat, dostonlar va diniy masnaviyalar asosiy vosita boʻlib xizmat qilgan. Ayniqsa, diniy bilimlar ota-onalardan farzandlarga, ulamolardan shogirdlarga ogʻzaki tarzda uzatilgan.

Nikoh, tugʻilish va oʻlim kabi hayotiy muhim marosimlar islomiy eʼtiqod va mahalliy urf-odatlar uygʻunligida amalga oshirilgan. Nikoh marosimida imom tomonidan nikoh duosi oʻqilib, guvohlar ishtirokida shartnoma tuzilgan. Ammo bu

“CONFERENCE OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES IN SCIENTIFIC INNOVATIVE RESEARCH”

Volume 02. Issue 05. May 2025

diniy marosimga mahalliy urf-odatlar ham qo‘shilib, to‘y oldi sovchilik, muloqot, kelin salom, quda-andalik munosabatlari, kelin-kuyovga atalgan o‘y-tomoshalar bilan boyitilgan. To‘ylar odatda jamoaviy tarzda, qo‘shnilar va qarindoshlar ishtirokida o‘tkazilgan.

To‘y marosimlari xalq og‘zaki ijodining eng yorqin ifodasi bo‘lgan. Baxshilar va qo‘shiqchilar to‘y mehmonlariga dastlab "to‘y tabrigi" aytgan, so‘ngra tarixiy dostonlar yoki xalq qahramonlariga bag‘ishlangan asarlarni kuy va qo‘shiqda ijro etgan. Raqs san’ati ham to‘ylarning ajralmas qismi bo‘lib, xotin-qizlar va erkaklar uchun alohida raqs dasturlari tayyorlangan.

Tug‘ilish marosimida bolaga azon aytish, islomiy ismlar berish, yetti kunlikda soch olish (aqiqa), sunnat to‘ylar o‘tkazish kabilar mavjud bo‘lgan. O‘lim marosimlari esa islomiy qoidalar asosida — g‘usl, kafanlash, janoza namozi va xatmi Qur‘on bilan o‘tgan, keyinchalik esa yodgorlik sifatida ziyoratgohlar yoki qabrtoshlar qo‘yilgan.

Xiva xonligi ko‘p millatli tarkibga ega bo‘lganligi tufayli bu marosimlarda ba’zida turli etnik unsurlar aralashgan. O‘zbeklar, qoraqalpoqlar, turkmanlar, arablar, yahudiylar, hatto ayrim rus pravoslav jamoalari bir hududda yashaganligi tufayli madaniyatlararo aloqalar tabiiy kechgan. Ayniqsa, hunarmandchilikda naqshlar, musiqa asboblari, raqslar va kiyimdagi umumiyliklar shuni yaqqol ko‘rsatadi.

XIX asr oxiriga kelib, Rossiya imperiyasi ta’siri kuchayishi bilan Xiva xonligi hayotida modernizatsion elementlar paydo bo‘la boshladi. Shaharlarda rus me’morchiligi asosida qurilgan ma’muriy binolar, yangi ta’lim muassasalari (rus-tuzem maktablari), bosma gazeta va kitoblar tarqatilishi bilan zamonaviy madaniy tafakkur shakllana boshladi. Ta’lim tizimidagi islohotlar mahalliy yoshlarni ruscha o‘qishga, ilm-fan bilan tanishishga undadi. Bu esa qadimiy madaniyat bilan yangi modernistik g‘oyalarni o‘rtasida bir vaqtning o‘zida to‘qnashuv va sintez jarayonini boshlab berdi.

Matbaa madaniyati kirib kelishi, savodxonlik darajasining oshishi, zamonaviy kommunikatsiya vositalarining paydo bo‘lishi bilan xalq orasida yangicha dunyoqarash shakllanib bordi. Ayniqsa, yoshlar orasida islohparvarlik g‘oyalari, yangicha kiyinish, dunyoviy fanlarga qiziqish kuchaydi. Shunday bo‘lsa-da, an’anaviy islomiy qadriyatlar va mahalliy turmush madaniyati hanuzgacha jamiyat hayotining asosiy tayanchi bo‘lib qoldi.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Xiva xonligidagi aholi madaniy hayoti o‘zida qadimiy islomiy qadriyatlar, turkiy xalq urf-odatlari, og‘zaki ijod an‘analari va tashqi siyosiy bosimlarning murakkab uyg‘unligini

mujassamlashtirgan. Bu murakkablik madaniyatda o‘zgaruvchanlik, qatlamlanish va ko‘p tarmoqlilikni yuzaga keltirdi. Xalq turmush tarzi diniy e‘tiqod bilan uyg‘un bo‘lgan holda, tarixiy, antropologik va madaniyatshunoslik tadqiqotlari uchun noyob va beqiyos ob’ekt sifatida o‘rganishga arzigulik tarixiy manzarani yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Иванов П.И. Архив хивинских ханов XIX века: Исследование и описание документов с историческим введением. – Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 312 с.
2. Бартольд В.В. Сочинения. Том II. Часть 1: Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М.: Наука, 1963. – 435 с.
3. Назаров Б.Н. Хоразмning ijtimoiy-siyosiy hayoti XIX asr oxiri – XX asr boshlarida. – Тошкент: Fan, 2002. – 228 б.
4. Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900–1924 йиллар). – Тарих фанлари номзоди диссертацияси. – Тошкент, 2005. – 135 б.
5. Муҳаммад Солиҳ Хивакӣ. Фатҳнома. (Таърихий манба). – Нашри қайта тикланган. – Тошкент: Шарқ, 1998.
6. Абдуллаев З. Хива шаҳар маданияти ва тарихий ёдгорликлари. – Тошкент: Фан, 1987. – 152 б.
7. Шаниязов К. История Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: Фан, 1993. – 260 с.
8. Халфаев Н.М. Ўрта аср ўзбек халқининг уй-жой архитектураси ва ички жиҳозлари. – Тошкент: Фан, 1982. – 187 б.
9. Тухлибаев Ш. Ўзбекистон халқ оғзаки ижоди тарихи ва жанрлари. – Тошкент: Фан, 2001. – 240 б.
10. Абдурахмонов К.Х. Миграционные процессы в Средней Азии в конце XIX – начале XX века. – Ташкент: Фан, 1993. – 160 с.
11. Allworth E. Central Asia: A Century of Russian Rule. – Durham and London: Duke University Press, 1989. – 450 p.
12. Babajanov B.M., Komatsu H. (eds.). Islamic Learning in Khorezm: History, Institutions, and the Scholars. – Tashkent: Adolat, 2012. – 311 p.
13. Devin DeWeese. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. – Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1994. – 488 p.